

925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 13

(18746)

2016 чылдың
февраль 9
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажил-херээ

АНЫЯК ЭМЧИЛЕРГЕ ШАГАА БЕЛЭЭ

Чадаанада аныяк эмчилерге туттунган хей квартиралыг бажыңның байырлыг ажыдышыкыны февраль 6-да болган.

Ынаар көжүп кирер эмчилерге дүлгүрлерни болгаш суй белектерни Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Байбек Монгуш тывыскан. Чаа бажың алганнарга Шолбан Кара-оол чүректің ханызындан изиг байырны чедирген болгаш хей-хей ажы-төлдүг болурун оюн-баштак-биле күззэн.

Чөөн-Хемчик кожууннун төп эмнелгезинин аныяк фтизиатры Айлаң Ондар улуг, дөлгем квартираларының дүлгүрүн 5 харлыг уруу-биле кады алган. Салым-хуузу ындыг аас-кежинге таваржырын ол манавайн чораан дээрзин билдинген. Бичии уруу Алдын-биле аңаа чурттаарын демдеглевишаан, ол бажыңны тудуп кылган кижилерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Акушер-гинеколог Чодураа Донгакка үш өрзэл бажыңны берген. Ооң кады төрээни Чойганмаа база өөрүшкүзүн илередип, баштайгы аалчы — республика Баштыңын уткаан. «Бодумнун кады төрээним дээш аажок өөрүп тур мен. Ындыг белек дээш бистиң өг-бүлевис бүрүнү-биле четтиргенин илередип тур, силерге мөгейдивис» — деп, Чойганмаа чугаалаан.

Чүрек эмчизи, кезер эмчи, бичии уругларның карак эмчизи, участоктун терапевт эмчизи, рентгенолог, онколог-хирург, диш эмчизи болгаш өске-даа специалистер квартираларны алган.

Бажың чанының участогун чаагайжыдарын, ооң чоогунга огород тарып алырын аныяктарга республика удуртукчузу сүмелзэн.

ТР-ниң албан-езузуунун медээлеринден.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Репортаж

Февраль 5. 11 шак. Тыва Республиканың Чазааның Бажыңының 1-ги хуудаар залы. Тыва национал хептиг, мунда ак кадак азынган, байырлыг чилиг кеттинген, чечек туткан кижилер ырлалдың эгелээрин оштап, залда ттарны ээлеп турлар. Көскү черде дарның артында ак баштыг хоочун-Оларның аразында «Шын» солуннун ткейлиг бижикизи Арагачы Донгак. Тоокта чаа эмчи-социал эртемчилел институтунун директорунга уйлаткан кызыл аяк хээлиг тыва-шинчиге даараан торгу платъелиг а-кыс Аракчаа, Уруглар театрының иссеру Айлана Чадамба, альпинист, алчы Маадыр-оол Ховалыг оларны ал тур мен.

Далче боодал чечек туткан кижилер, еокамераларлыг операторлар, сатар кирип, тус-тузунда олурар черин ээлепкен. Чарлакчы: — Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол — дээрге, олурганнар туруп

кээрге, баштай РФ-тиң, ооң соонда ТР-ниң ыдыктыгы ырыларын оркестр күүсеткен.

Тываның Баштыңы чон-биле амыр-менди солүштү:

— Амыргын-на, амыр, чонум. Орук-чирик чиик болду бе?

— Чиик-чиик.

— Думаа-ханаа сол-дур бе?

— Сол-сол.

— Мал-маган хүр-дүр бе?

— Хүр-хүр.

Ооң соонда:

— Тыва улустун бурун байырлалы Шагаа чүгле чылдың адакталганын демдеглээр эвес, ооң эң кол утказы улуг назылыгларга хүндүткелче угланган. Шагааның кол езулалы чолукшууру — улуг улуска ханы хүндүткелди илереткени-дир.

Шагаа байырлалының үезинде Чазак кежигүннеринин малчын коданнарже чедери чаңчыл болу берген. Бо чылын база планнаттынган. Малчыннарның кандыг кыштап турарын караа-биле көрүп четпишаан, аяк шай аразын-

да хоочуннарның санал-бодалдарын дыңнап, боттарывыстың өмүнээвистен чаартылгалар-биле таныштырып чедип турарывыс дыка улуг үре-түннелдиг болуп турар. Чылдың-на эр хиндиктиг кижилер Шагаада саң салып үнүп турар болгай. Чамдык кижилер, оолдарын эдертип алгаш, кээп турар апарганы база дыка онза. Чугаалажыр чаа-чаа темалар оон үнүп кээр чорду. Оон-даа аңгы, ам каш чыл улаштыр чыл санында демдеглек турарывыс чаңчыл апар чыдар чаагай езулалдарывыс ам-даа уламчылаар, сайзырадыр бис.

Эрткен чылын Куран суурга Шай байырлалы, бо чылын Ак-Эрик суурга Сыдым байырлалы тыва ужу-чаңчылдарны салгалдарывыска дамчыдып өөредиринге дыка улуг ужу-дузалыг болган. Бичии оолдар сыдымны өгбелеринин кылып чораан аргалары-биле кылып билирин магадап, өөрүп көрдүм. Ынчангаш тыва чаңчылдарның ханы утказын ам-даа экижидээлиңер.

Бурун чаңчылдарывысты эргиндинин артынчылары диртип, кончуг берге үелерни эртивис. Мээң авам совхозтун парторгу тургаш, Шагаа байырлалын органи-застап эрттиргени дээш, партияның район комитединче кыйгыртып турганын сактыр мен. Ам үе өске, тыва чаңчылдарывыска тураскааткан чылды үдедивис, Тываның аалчыларынга хүндүткел чылын уткуп алдывыс. Оон аңгыда бо чаа 2016 чылда кончуг улуг төөгүлүг болуушкун Тыва Арат Республиканы үндезилээнинден бээр 95 чыл болганын демдеглээр бис. Ынчангаш ону төлептиг эрттирери-биле биче төрзэн черивистиң хөгжүлдэзи үре-түннелдиг, бурунгаар хөгжүлдэзинге, дилээшкиннерже угланган ажилдар хей. Бөгүн бо залда шак-ла ындыг кижилер чыгып келген. Чурттуң болгаш республиканың хөгжүлдэзинче киирген үлүүнөр дээш өөрүп четтиргенимни силерге сеткилимниң ханызындан илередип тур мен — деп, Ш.Кара-оол чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

ШАГАА-БИЛЕ! КУРАЙ! КУРАЙ!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫ
ШОЛБАН ВАЛЕРЬЕВИЧ КАРА-ОЛДУН
ШАГАА-БИЛЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

- Амыргын-на, амыргын!
- Сол-менди-ле бе?
- Ыт-куш, думаа-ханаа сол-дур бе?
- Шагаа найыр чиик-чаагай эртип тур бе?
- Аал-ораныңар амыр-тайбың-на турар болзун!

— Азыраан малыңар арбын өзер-ле болзунам!

Төөгүвүстү быжыг даянгыш кылып алгаш, өгбелеривистиң чараш чаңчылдарын сагыр ужурлуг дүрүмнөр кылып алгаш, төрзөн чер-чуртувусту ыдыктыг кылдыр ыдыктап алгаш, бурунгаар дидим чүткүлдүг болурувус кончуг чугула. Шагаа байырлалы дээрге бистиң күрүне деңнелдиг национал байырлалывыс-тыр. Күрүне деңнелди деп чугаалап турар болганывыста, бистиң чер-чуртувус аңгы күрүне кылдыр тургустунганындан бээр бо чылын 95 чыл оюн демдегеп эрттирер бис. Төре херзэнге хамаарыштыр алыр болза, көңүс анык күрүне болуп турар бис. Күрүневистиң хар-назына база анык — Тываның чурттакчы чоннуң ортумаа назыны чүгле 29 хар. Ынчангаш, бистиң нациявыс көңүс анык, сайзыралывыс быжыгып тургустунары ам-даа мурнувуста дээрзин утпаалыңар. Шагның чаазы чаларап, февраль 9-та, даң бажында дүжүп келир 2 кара меңгилиг олуттуг кызыл Мечи чылын улуг өөрүшкү-биле уткуп алырынга шупту белен бис. Бурун шагдан тура салгал дамчып келген чараш чаңчылды чыл санында сагып, ада-өгбелеривистиң арттырып кааны ыдыктыг черлеринге саң салып, чаа үнүп келген чылга йөрзөл сөстөрү ыдып, ужур-чаңчылдарывыс шуптузун сагып чоруур бис. Эрткен чылын Тывага «Эзу-чаңчылдар чылын» чарлаанывыс ханы ужур-уткалыг болган. Бистиң чаңгыс чер-чурттууларывыс эзу-чаңчылдарже бир янзы көрүп, аңаа хамаарылгазы өскерли берген. Салгалдар аразында ужур-чаңчылдарны дамчыдып берип, солун чаңчылдарны чогаадып, улуг дилээшкин ажилдарын кылып чоруткан. Ону уламчылаар сорулга-биле бо чылды «Тываның аалчыларыңа хүндүткел чылы» кылдыр чарлаан бис. Бистиң өгбелеривис бот-боттарыңа хүндүткелдиг чораанындан күштүг чон болуп арткан. Биче сеткилдиг, хүндүлээчел аажы-чаңывыс ачызында даштыкыдан, иштикиден хөй санныг аян-чорукчуларны Тываже хаара тудар улуг сорулганы салып турар бис. Бистиң чер-чуртувусту сонуурган келген аалчыларны канчаар уткуурувустан, бистиң Тывавыс дугайында кандыг сагыш-сеткилдиг артып каары бистерден, шуптувустан, кончуг хамааржыр, чонум!

Уткуп алырывыс 2 кара меңгилиг олуттуг кызыл Мечи чылында силер бүгүдөгү сарыг шажынның 8 ыдыктыг демдектери дег төңчү чок ыдыкшылды болгаш өөрүшкүнү йөрзөл тур мен! «Эртем хүртүзү» дег шын кичээнгей мөөңнээшкини, «Өлчөй удаазыны» дег аас-кежиктиг амыдыралдың төңчү чок харылзаазын, «Алдын балыктар» дег Очалаңдан хосталышкынны, «Падма чечээ» дег Бурган ызыгуурлуг болуруңарны, «Бумба» дег Амылыг амытан-нарга буянныг үлө-херек көвүдээрин, «Чаглак» дег Камгалалдыг болуруңарны, «Жалсаң» дег бүдүүлүк чорукту болгаш өлүмнү тиилеп чорууруңарны, «Туң» дег Бурган Башкының Өөредиин каяа-даа сагыш-сеткиликтерден негтередип чорууруңарны чүрээмниң ханызындан йөрзөл тур мен! Шаг чаагай, Шагаа чаагай! Шагаа-биле!

Шагаа келди, амыр-мендээ, хүндүлүг чонум!

Алдын хүннүг, авыралдыг ава Тывавыска ада-өгбелеривис шаг-төөгүдөн бээр омак-хөглүг демдегеп чорааны өндүр улуг Шагаа байырлалын таварыштыр Силер-биле чолукшуп, ал-бодуңарга аас-кежикти, аал-ораныңарга амыр-тайбың амыдыралды, мал-маганыңарга ажыг кышты хүр-менди ажып эртерин, ажып-ижиңерге чедиинкинерни күзээрин чөпшээрер көрүңер.

Үнүп келген кызылзымаар Мечи чылында буянныг күрүневиске — Россияга, ак-көк Тыва чуртувуска эки болуушкуннар элбек, а думаа-ханаа өршээлдиг-ле болзун деп силерниң-биле кады йөрзөл ор мен.

Республикавыс бо чылын Тываның аалчыларыңа хүндүткелдиг чылын чарлаан. Бо шийтпир Тыва чуртувус делегейниң хамык чоннарыңа кезээде ажык деп чүвени көргүзүп турар. Бурунгу чараш чаңчылдарывыс, езулалдарывыс аалчыларга республиканың эң онзагай талаларын бараалгадыр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Чаа үнген Мечи чылында чаагай күзелдеринер, эчис сорулгаларыңар ыяап-ла бүдөр болзун! Шагаа байырлалын сагыш-сеткиливис сергек, хей-адывыс бедик уткуп, демдегеп эрттирээли.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Мерген ООРЖАК.

Хүндүлүг тыва чонум!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының мурнундан болгаш бодумнун өмүнээмден Шагаа байырлалы-биле силерге изиг байырымны чедирерин чөпшээрер көрүңер!

Тыва чон шаандан тура көк дээрге чүдүп, ай-хүн, сылдыстарны номчуп, оларның дузазы-биле үе-шакты-даа, орук-чириктиң уг-

шин-даа тодарадып ап чорааннар. Ынчангаш ай санаашкынының чуруму-биле Шагааны уткуп, чыл солчулгазын демдегеп чорууру-вуска аажок өөрүп, сеткилим ханып тур.

Чаңчылывыс езугаар саңывыс салып, аш-чемивис дээжизин өргүп тургаш, чалбак кудуруктуг Хой чылын үдөп, кызыл Мечи чылын ыр-шоорлуг, оюн-тоглаалыг уткуп алдывыс. Ынчангаш бо чылды Тываның аалчыларыңа хүндүткелиниң чылы кылдыр доктааткан болганда, тыва езу-чаңчылдарывыс моон-даа соңгаар эки сагып, бот-боттарывыска, аалчыларывыска хүндүткеливисти кезээде бедик деңнелге көргүзүп чоруулуңар.

Ынчангаш бүгү тыва чонувуска, чаа үнүп келген Мечи чылында чуртувустуң сүүр сыннары дег бедик хей-аытты, тайгаларының баштарында меңги харлар дег ак орукту, чаа чылда төрүттүнүп турар ажы-төлүвүстүң, мал-маганывыстың баштайгы эмген аа сүдү дег арыг-чаагай сеткилди, төңчү чок бадып чыдар Улуг-Хемивис дег уут-тунмас олча-омакты, чалым-халарывыс дег быжыг кадыкшылды, аржааннарывыс дег төңчү чок аас-кежикти йөрзөл тур мен.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Кан-оол ДАВАА.

КАМБЫ-ЛАМАНЫҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хүндүлүг чаңгыс

чер-чурттууларым, эргим чонум!

Шагаа — тыва чоннуң бир кол байырлалы. Шагаа байырлалында чүгле дириг амылыг амытаннар арыгланyp турар звес, а бүдүн дириг бойдус арыгланyp, кижиниң иштики делегейи, угаан-медерели сергээр база ол ышкыш хирлиг сагыш-сеткилден арыгланyp, арыг үзел-бодалдарны бодап, чуртталгазын оон-даа бедик деңнелге чедирериниң чүткүлүн оттурар. Ол дээрге-ле Шагаа байырлалы шаг-шагдан турала Богда бурганның өөредии-биле дорт харылзаалыын көргүзүп турары-дыр.

Шагаа соонда хүрээлерге 15 хонукта номналдарны номчуп, чонну лама-башкылар хүлээп алыр. Үш муң чыл бурунгаар Богда бурган ол үениң ишинде өөреникчилеринге бодунуң Өөредиин кайгамчык хуулгаазыннары-биле көргүскен. Бо үеде база-ла 15 хонук ишинде ол кайгамчык хуулгаазыннар болуп турар.

Чүдүкчү кижилер Шагаа соонда хүрээлерге барып, лама-башкылардан үнүп келген чылда бодунуң хууда чурагайын айтырып, эдилгелерни кылдыртыр ужурлуг.

Үнүп оран чыл нарын болурун бо хүнде делегейде болуп турар болуушкуннар, байдалдар көргүзүп турар. Ынчангаш силерге туруштуг болурун күзедим. Ыдыктыг Будда: «Эң-не улуг эртинге — кижиниң чуртталгазы» дээн, ынчангаш бот-боттарыңарны үнележип чоруңар. Үш эртинге — Богда бурган, оон Өөредии, лама-башкыларның бөлүү силерни камгалап-ла чоруур болзунам!

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Азияның төвүндө бурунгу черге чоннуң байырлалы — Шагааның — ай календары-биле санаттыңан Чаа чылдың келгени-биле силерге чүректин ханызындан байыр чедирип тур мен!

Чөөн чүк улузунуң ай санаашкыны-биле Чаа чылды уткууру Тывага кижиниң сагыш-сеткилиниң болгаш угаан-бодалыны арыглаашкыны-биле, чылыг частың дүжери-биле холбашкан, эрзэн харның дамдыларының шулураажы кижилерниң чүректерин өөртүр, эки амыдыралга идегел оттур.

Бо чырык, өөрүшкүлүг болгаш чоннуң ынак, хүндүлээри байырлалында силерге аас-кежиин, тайбыңны болгаш чаагай чүүлдерни күзээр-дир мен. Үнген хүннүң баштайгы херелдери-биле кады өгбүле бүрүзүңге кадыкшыл, тодуг-догаа амыдырал болгаш чаагай чүүлдер, турум чорук болгаш даартагы хүнге бүзүрел моорлап келзин, силерниң күзелдериңер бүдөр, идегелдериңер шынзыттынар болзун!

Бо чыл бистиң шуптувуска Тываның болгаш Россияның чечек-телииникинче угланган тургузукчу күш-ажылдың чылы болзун! Шагаа-биле!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республикада кол федералдыг инспектор В.В. ОСТАНИН.

Эргим чаңгыс чер-чурттууларым!

Шагаа байырлалы-биле чүректин ханызындан байырымны хүлээп ап көрүңер!

Чаа амыдыралдың келириниң демдээ болур чаксы Чаа чылдың үнерин чыл санында өөрүшкүлүг болгаш четтикпейн манаар бис. Ак айның хүннеринде улуг соокоожургаар, чедиинки арыгланyp болгаш чаа-чаа эки ажил-херектерже сорук кирер бис.

Эргим өңүктөр, ынак байырлалывыс аал бүрүзүңге, өгбүле тамчыкты, аас-кежиин болгаш чөпшээржилгени, чылыгны болгаш Шагаа-биле, курай-курай! Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д.МОНГУШ

КУРҮНЕ ШАҢНАЛДАР ТЫВЫСКА

(Төңчүзү. Эгези 1-ги ары)

Тыва Республиканың ыңың өөрүп четтирииниң бижиин №1 эмнелгениң, Сугдер Бадыга, Шамба, тренер Саяна Монгушка кан.

Тыва Республиканың ыңың Хүндүлел бижи-Брей Коневти («Консул Плюс», директору), Софьин-оолду (Шагаан-Арыг, Светлана Ондарны (Э. Фельдшер), Алла Мон (ТывКУ, башкы), Елена Рцынаны (Каа-Хем кожун, зель» МУБ, директор) ша

«Тыва Республиканың дарлыг ажилдакчызы» хуатты ТР-де миграция албахоочуну Людмила Майы Тыва Республикада аңажыл-агынының 70 чылды биле холбаштыр Василий рап-оолга, «Тыва Республиканың ажил-агынының алда ажилдакчызы» хүндүлүг хоочун сугатчы Николай ваковка, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алда ажилдакчызы» хүндүлүг педколледжтин башкызы Саражаковага, Сарыг-Сорус дыл болгаш литер. башкызы Светлана Серзга, «Тыва Республиканың чүүлүнүң алдарлыг ажы чызы» хүндүлүг атты даңкчузу Юрий Ооржакка, Республиканың Улустуң чызы» хүндүлүг атты Маа оол Ховалыгга тывыска.

Кызыл хоорайны үндүзү, Тыва биле Россия демнежилгезиниң 100 чыл тураскааткан юбилейли даль-биле Арагачы Донг Елизавета Дулушту, Зоя гушту, Алдын-кыс Самда кадык камгалал адырынды тем чедиинкинери болгаш чылдарда ак сеткилдиг аң дээш, Тыва Республика «Шылгараңгай күш-ажы дээш» медалы-биле Кара Аракчааны (эмчи-социал эршинчилел институтунун директору), культура болгаш уран хөгжүлдесинге үлүг-хуузу гаш хөй чылдарда ак сетки ажылы дээш «Буян-Бады орденниң үшкү чадазы-б «Анык көрүкчүнүң театры» режиссеру Айлана Чадамб шаңнады.

Шаңнатканнарга байыр чыгарып келгеннерниң бирээзи Мана Ховалыг: «Мен мында турган Саяна Өпей-ооловны деткип келдим. Угбам бүгү күнүмдө ажил хүнү, дыштаныр байырлал дивес, спорт шөл турар кижилер. Ол хире чай ажилдыг хирезинде, олгун дэки шынарлыг кижизиткен. Олдан аңгыда өскүс думалап өстүрүп, кижизидип чоруур бунныг кижилер — дээрге, мен бээр кижилер болгаш, ыңдыг буянныг шаңнап турарыңа өөрдүм.

Айлана Леонидовна Чадамба: «Мен Шагаа айында төрүтүнген мен. Ачам мени канчаар, бүгү назынында шаңнап болган-дыр сен» — баштактаныр кижилер.

Улуг байырлалывыстың дүүзүндө республикавыс шылгараңгай кижилерни күрүне шаңналын тывыска дыка байырланчыг-дыр.

Тыва чоннун национал байыр-талы Шагаа болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 95 чыл болур оюнга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы эрткен күнүнде «Сүбедей» спорт ордузунга улуг эрткен. Ол улуг маргылдаага Тываның эң-не шыырак дээн мөгелери түрешкенер.

2016 чылдың августа Тыва тускай уруне кылдыр тургустунганындан бээр 8 чыл оюн демдеглер эрттирер. Тыва урунени тургузарының эрткен оруу үр болгаш тайгыр болганын ооң эртип келген төөгүзүндөн билер бис. Тыва чоннун ол төөгүзүндө чырыткылыг, өөрүнчүг-даа, алаптыг-даа болушкуннар бар. Чон урузунун төөгүзү дөмей эвес болгаш аңаа-даа катаптыг болгай.

Тыва черниң төөгүзү муң-муң чылдар-ыла санаттынар. Тываның девискээринге алеолит үезинде-ле кижилер чурттап эрген, ынчангаш ол этнос талазы-биле арын төөгүлүг. Ооң чер-девискээри хан агуушкуннуг чаалаашкыннары, дайын-арны хөй удаа көргөн. Муң-муң чылдарда от-боттарын солчуп, хөй-ле аймактар, тустар болгаш күрүнелер көстүп кээп турган.

Тываларның төөгүдө бурунгулары теле элгаш тоба аймактары, оларга чиктер, ттар, бурунгу уйгурлар, кыргыстар болгаш хе-даа аймактар хамааржыр. Ол орук өгүнүг скиф, гунн, турк үе-чадазын, Ал-ан Хааннарның болгаш Джунгарларның, кнгис-Хаанның, Цин болгаш Россий империяларның эргелеп-башкарылганын ткен.

1921 чылдың августун 13-16 хүнне-нде Тываның кожууннарының төлээ-чилеринин төөгүлүг Тургузукчу Улуг

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол Күзечи Кууларга Начын мөгениң тускай бөргүн кедирип берип турары.

Хуралы Таңды кожууннун Суг-Бажынга болган. Тываның төөгүзүндө эң-не баштайгы күрүнени – Таңды Тыва Улус деп тускай күрүнени тургусканын чарлаан болгаш ооң эң баштайгы Үндезин Хоойлузун – Конституциязын хүлээп алган. Ол төөгүлүг үевистен бээр 95 чыл шуужуп эрте берген. Бо үнүп келген чыл солчулганының үезинде ону база катап сактып, өгбелеривистиң биске чаалап берген үнелеп четпес тиилелгезин чылдың

чаазындан тура демдеглер эгелээни-висти Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оол «Сүбедей» спорт ордузун шыгырт долдур олурган чоннун мурнунга чугаалап, национал байырлалывыс Шагаа таварыштыр бүгү Тываның чонунга байырын чедирип, олар-биле чолукшаан.

Шагааның тулган чемпиону илередир хүрешке Тываның 4 Арзылаң, 8 Начын мөгелери, ниитизи-биле 86 мөге күжүн шенежип, хүрешкенер. Ооң мурнунда

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ШАГАА ХҮРЕЖИ

хүнде «Бөлүк бөлүү-биле» деп кожуун-нар аразында болган хүрешке Сүт-Хөл кожууннун шилиндек командазының мөгелери бирги черни бүзүрелдиг-биле чаалап алганнар. Өвүр биле Улуг-Хемниң командаларының начыннары ийги, үшкү черлерни ээлээнер.

Маргылдааның шаңналын чаалап алып артып калган 8 мөгелеринин аразынче Тываның Арзылаң мөгези Сайын-Белек Түлүш, республиканың Начын мөгелери Айдың Отчуржап, Сылдыс Монгуш, Алексей Монгуш, Отчугаш Тежик, республиканың шыырак дээн аныяк мөгелери Улуг-Хемден Айдың Монгуш, Таңдыдан Мерген Монгуш, Барыын-Хемчик кожуундан келген Начын Хомушку олар кирген.

Сес мөгениң хүрежинде Айдың Монгуш Сайын-Белек Түлүшке, Мерген Монгуш Алексей Монгушка, Начын Хомушку Сылдыс Монгушка, Отчугаш Тежик Айдың Отчуржапка тус-тузунда октатканнар.

Артып калган 4 мөгениң хүрежинге Сайын-Белек Түлүш Айдың Отчуржап-ты, Алексей Монгуш Сылдыс Монгушту октааш, «Шагаа-2016-ның» тиилекчизи ат дээш хүрешкенер. Оларның аразында болган солун хүрешке Сайын-Белек Түлүш Алексей Монгушту октааш, 2015, 2016 чылдарның Шагаа байырлалының хүрежинин чемпиону болуп, ол хүн Тыва Республиканың Күрүнө тугун баштай көдүргөш, маргылдааның сөөлүндө бадырған.

ХӨЛ-ШЫДЫРАА ОЮНУ

Хөл-шыдыраа маргылдаазының кол шииткекчизи Долаан Салчактың маргылдаа үезинде.

бүрү материалдардан кончук чараштап, хээлеп тургаш кылып алыр. Ону өрттедип каан малгаш доюндан, шуткаан честен, холадан, чымчак даштардан, улуг аң-меңнерниң сөөгүндөн, мыйызындан, ыяш чөвүрээзинден чазап ап турган.

Шак ындыг шыдырааларны республиканың Национал музейинде делгеп салганын улуг со-нуургал-биле көөр бис. Ынчангаш ол бүгүдөн алгаш көөрге, шыдыраа тываларның шаг-төөгүдөн тура ойнап келген солун спорт оюннарының бирээзи.

Шыдыраага Тыва Арат Республиканың эң баштайгы чемпионата 1936 чылда Кызылга болган. Ооң киржикчизи болгаш аңаа бирги черни алгаш, спорттун бо хевиринге ТАР-ның бирги чемпиону атты чаалап алган Владимир Шогжапавич Сат 1980 чылдарның эгезинде меңээ

берген интервьюзунга мынчаар сактып чугаалап олурганын блок-нотумдан ушта бижидим:

— Чээрби чылдарның төнчүзүндөн эгелээш, Тывага шыдыраа спорту ооң мурнунда турганындан улам сайзырап, аңаа сонуургалдыг улустун саны чылдан чылче улам көвүдөп кел чыткан. Эң ылаңгыя Тывадан соңгаар Совет Эвилелинче өөренип чоруткан студентилеривис, сургуулдарывыс ол черлерге баргаш, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге өөренип алгаш, чанып келгеш, ону Тывага улам сайзырадып эгелээнер.

Мен бодум 1930 чылда Москваның саң-хөө-экономика институтунче өөренип чоруткаш, шыдыраага хандыкшып, бедик арга-дуржулгалыг совет шыдыраачылардан дыка хөйүн өөренип алдым. Ол үеде Май 1-ниң байырлалын таварыштыр Москва

биле Ленинград хоорайларның кайы-даа тала 500 кижиги киржикчилиг шыдыраачыларының ужуражылгазы кончук солун турган. 1932 чылда мен Москва хоорайның эң шыырак дээн 500 шыдыраачыларының санынга киргеш, Ленинградка барып ойнаар аргалыг болдум. Институт доозупкаш, Тывага келгеш, ынак спортмунун хевирин чон ортузунга массалыг болдурар дээш, бичии-даа болза, үлүг-хуумну киридим.

Ам Тываның эң баштайгы чемпионатының канчаар эрткенин дугайында каш сөс. Ынчан болган маргылдаага районнардан — 10, Кызыл хоорайдан 4 шыдыраачы ойнаан бис. Оларның аразындан Биче-оол, Дыртый-оол, Допуй-оол, Шавы, Намзырай, Сундуй дээр кады ойнаан эштеримни сакты-дыр мен. Барыын-Хемчик биле Тес-Хем районнардан келген эштер ынчан чүгле тыва шыдыраа ойнап билер болган.

Ынчангаш артканнарывыс оларның-биле тыва шыдыраа ойнаар ужурга таварышкан бис. А ооң соонда чылын болган маргылдаага амгы үеде ойнап турар шыдырааның дүрүмнери-биле ойнап эгелээш. Ынчан чемпион болганым дээш, меңээ ол үеде кончук үнелиг, тывылбас эт — чадаг-тергени белекке бергенин бо хүнде дег сактып ор мен. Оон эгелээш-ле 1951 чылга чедир чемпион адым бадыткап келдим. А 1951 чылда Тываның бирги чери дээш чемпионатка чаңгыс чер-чуртуум, Чаа-Хөлдүн оглу, Тываның база бир улуг эртемдени Монгуш Долчунович Биче-оолга уттурдум. Ол үеде шыдыраа

бистиң республикага эң мас-салыг, өг-бүлө, кижиги бүрүзүнге чедингир спорт апарган чүве. Ону районнарда муң-муң кижилер ойнап, ооң теориязы байып эгелээш — деп, Владимир Шогжапавич Сат түңнөп чугаалаан.

Оон бээр хөй үе эрткен-даа болза, тыва чоннун национал оюну хөл-шыдырааны шоолугла ойнавас, чүгле тыва чоннун национал байырлалдарының үезинде ойнап турар. Ол ажил Тыва национал оюннар талазы-биле республиканың уругларның спортчу школарында чоокта чаа сайзырап эгелээш. Ол оюннун кичээлдерин шыдыраа талазы-биле тыва улустан бир дугаарында Москвага дээди эртемни чедип алган Долаан Васильевич Салчак удуртуп турар.

Тыва чоннун национал байыр-талы Шагаа бүдүүзүндө Кызылда Сүбедей аттыг спорт ордузунга болуп эрткен «Хөл шыдыраа» маргылдаазында ол башкының өөретен оолдар, кыстары колдады кириштилер.

Команда талазы-биле бирги черни спорттун национал хевирлеринге уругларның спорт школарының 4 кижиден тургустунган командазы бирги черге төлөптиг болганнар. Ийгизин Кызылда уругларның спорт школарының өөреникчилери, үшкүзүн Чөөн-Хемчик кожуундан келген шыдыраачылар ээлээш.

Хууда бирги чер дээш болган маргылдаага Чөөн-Хемчиктен келген Артыш Чүлдүм бирги, Кызылдың спортчулары Оскалоол Сарыглар биле Василий Монгуш олар ийги, үшкү черлерге төлөптиг болганнар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чурктары.

ШАГАА-2016

КАТКЫ-ХӨГЛҮҮ КАРАКТА ХЕВЭЭР

Бис бичии турувуста, Шагаа дугайында ававыс Орзанмаа Мөңгеевна биске чугаалап берип чораан. Чылдарның кандыг болурун тайылбырлап, кымның чылы келгенин айтып бээр. Ай чаазы, ортаа үези, айның төнгөниниң соонда үени, агаар-бойдусту сайгарып билер киж. Авамның ачазы Мөңгө Хелиң Чадаананың улуг хүрээзинге ламалап чораан болгаш, авам тыва чаңчылдарны, дээр чурагайын дыка эки билер болганы ол деп бодаар мен.

Шагаага белеткелди күзүнне эгелээр. Үүже, хырбачаны кыштагда кажаа кырынга күске-күжүгөн дегбес кылдыр шыгжаар. Чодураалыг чөкпекти база күзүн кылып алыр. Ону канчаар кылырын авам биске өөредип каан. Чочак, кадык, боова-боорзак дээр, кандыг амданныг чөм-нер турбаан дээр. Манчыны Шагаа айы үнүп орда, кезээрлер-

де өглер кылып эгелээр. Манчы эдиге черлик согунаны холуп алырга, дыка-ла чаагай.

Шагаада бир аал өске аалга ыяап аалдап чедер. Мөөрейлерниң каткы-хөглүү карактарымга ам-даа көстүп кээр. Тейден аът, инек кештеринге уруглар олурупкаш, чуңгулап бадып-ла турар. Баг хап, аргамчы октап, аът шалбалап, баг тыртыжып, тевектеп, шыдыраа, кажык ойнааш, кижилер кезээр келгенин безин эскербес турган. Бистиң ойнап чораан оюннарымыс — кажыктаары, оң аңгы-аңгы хевирлери, чинчи чажыраы, шүлүр-шүлүр, тывыз-тыктаары, дүргөн-чугаа, узун-тыныш, чижип кожамыктаары, тоолдаары.

Авамның төрели эң-не шыырак тоолчу Шегедек дээр херээрден киж. Ону Дөргүн аалдары чалап эккээр турган. Тоолду, «Эртенгиниң эртезинде,

бурунгунун мурнунда, буга-деге мыйызы буступ дүжүп турда, тевениң чолдак кудуруу черге дөжелип турда, буураның мыйыстары булуттарга шаштыгып турда...» дээр, ырлай аарак эгелээр. Шегедек тоолчу авамның төрели, Аянгатының Кызыл-Дуруг баарына үргүлчү кады чурттап чораан. Дуңмазы Анай, күдээр аңчы Орус-оол, оң дуңмазы Ортун-оол. Ол чөстө-вис уругларының аттарын чараш өңер аттары-биле адап алган: Кара, Кызыл, Бора, Хүрөң, Көк.

Шаандан бээр-ле Шагаадап чоранымыс уттундурбас. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларымыс хей мал-маганын азырап, ак чеми: ааржы, саржаан, өрөмө, чөкпөз, ак сүдүн аалчы чонунга үлөп, ам-даа делгелгелерге киржи, байырлалдарын амданныг аш-чөмниг, солун оюн-тоглаалыг эрттирип чоруурлар.

Сесимаа ООРЖАК,
хоочун башкы.

ШАГАА

Шагаа дээрге шаг-төөгү, ызыгуурдан Амгы шагже дамчып келген чаңчылымыс. Төрөл чонун төөгүдөн сагып келген Эрги, чаа чыл эргилдезин Шагаа дээр ийин. Элдеп чараш, каткы-хөглүг оюн-тоглаа, Экилежи чолукшууру ол хүн болур. Саңын салып, айдыс шайын өргүп, чажып, Шанаа, атка олурупкаш, аалдажыр. Ирей-кадай, кырган өгбө улус безин Ишти-хөңнү сергеп келип, тейже үнүп, Тенек, бичи оолдар-биле деңге-хая, Тейден чулуп, чуңгулап-даа шаанга кирер. Ак-ла чөмдөн хуулдурган ашты-чөмни, Далган-тараа, боова-боорзак, чигир-чимис, Чиндигир ак, чаглыг, семис эътти, чөмни Шаанга кирип-ле бардамнажып, мөөрейлежир. Тыва чонум чараш, чаагай, чаңчылдарын Дыка көвей өске чоннар магадаарлар. Шаг чаагай, Шагаа чаагай! Арат чонум, Улуг, чалыы удур-дедир чолукшуулу.

Екатерина ШЮГДЮР-С

Кызыл хоорай.

САГЫШ-СЕТКИЛ КӨДҮРЛҮП КЭЭР

Эрги чыл биле Чаа чылдың солчулгазы-биле холбашкан Ак-ай (моолдап: цагаан-сар) ийи ай бүдүн турда, ай санының 15-тиң дүнезинде дашкаар үнүп көөр болза, долгандыр турар бойдус сүт дег ак болур. Тыважый берген «цагаан» деп моол сөстүн чижектери: Сагаан-оол, Ак-оол, Шагаан-Арыг, Ак-Арыг, Мөңгүн-Тайганың эң бедиин безин Цагаан-Шибэту азы Ак-Шыпшык деп турар.

Шагаа — тыва чонун сагыш-сеткили көдүрлүп кээр, омак-сергек, олча-кежиктиг, тодуг-догаа байырлалы. Партия үезинде Шагааны соксадып, ол үеде улусчу уурларның чаңчылдарын демдеглээрин

хоруп турган. Тыва чон ыдык байырлалын утпайн, бүдүү, дуюкаа эрттирип чораан.

1952 чылда Шагаадап турганымыс мындыг. Шагаа эртенінде оттуп кээривиске, кожа өглерниң улузу чок, көдээ аалдарже Шагаадап чорупкан болган. Чуңгулаар эливиске кээривиске, хар эрип калган. Ам канчаар, холдарымыска саазын-нар кысып алгаш, караңгыда кызаңнадыр, элди куду чадаг халчып, ойнап турдус.

Ойнап-ойнап кээривиске, паш долдур хайындырып каан ак-быдаа чылыг хевээр. Ак-быдаа база Шагаа чөмөнге хамааржыр. Чиг көгжени сугга хайындыргаш, сүттеп, саржа-

лап каан боор. Ак-быдааның амданны-даа аажок, хырын быжы-биле чөмөннип алырга, хүнзедеп-даа чөм чивейн барып болур.

1990 чылдан бээр Шагааны албан-өзүзү-биле демдег-леп, Тываның эртем-шинчилел институтунун улуг назылыглары ачызы-биле байырлап тур бис. Оюннары ол хевээр арткан. Шагааның төөгүзүндө аът чарыштыраы биле хүреш оюннары чок турган. Хүрешти ам эрттирип болур-ла ыйнаан, спорт залдары бар-дыр. А аът чарыштыраы шеглезе эки боор.

Чамзы ХҮЛЕР-ООЛ,
Кызыл-Арыг суур.

ШАГААНЫҢ ЧИГИРЗИГ БЕЛЕКТЕРИ

ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин ажилдакчылары солагай болгаш оң талакы дачаларда, найысылалдың Заводская кудумчузунда чурттап турар социал байдалы нарын өг-бүлелерниң уругларынга Шагаа бүдүүзүндө чигирзиг белектер тыпсыры чаагай чаңчыл болу берген. Олар өг-бүлелерге байыр чедирбишаан, уругларның чурттап турар байдалын база хынап турар.

Солагай талакы дачаларда чурттап турар Саттарның өг-бүлезиниң дөрт ажи-төлү белектерни бир дугаар алганнар. Эрткен чылын оларның бажыңы өрттенгени-биле өг-бүлө нарын байдалга таварышкан. Ынчалза-даа олар кыска хуусаада бажыңын катап тудуп үндүргөн. Амгы үеде иштиги септелге ажилдары кидин түлүк. Донгактарның өг-бүлезинде чеди уруг өзүп турар. Оларның хеймери дөрт айлыг. Дараазын-

да агентилелдин ажилдакчылары Оюннарның өг-бүлезинге четкен. Өгнүң эр ээзи 11 класс огул чааскан азырап турар. Арыннарында өөрүшкү чайнаан уруглар, ада-иелер келген аалчыларга, өөрүп четтиргенин илереткен. Ниитизи-биле агентилелдин ажилдакчылары 152 чигирзиг белектерни уругларга тывыскаан. Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнун тырттырган чуруу.

ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин ажилдакчылары уругларга тыпсыр белектери-биле.

ШАГААВЫСТЫ БАЙЫРЛААЛ

Шагдан тура тыва чонун Шагаа хүнү — байыр келди. Сааладыр дагдан бадар Чадаг-шанааң белең-дир бе? Ааржылыг кадыкты-даа, Доорап каан эъттиг мүннү Амданнанып, мөөрейлежип, Тоттур, пөккүр сыгашкай бис. Оолдар, кыстар кыяңнашкан

Оюн-тоглаа киришкөй би Коя хептиг кыстар-биле Кожан ырдан

ырлашкай би Тевекти теп, шалба окта Девип, самнап, хөөмейли Чаагай, чараш чаңчылы Шагааавысты байырлаал Раиса ХОВАЛ

САРЫГ ШАЙНЫ ААРТАП АЛЫЛ

Шагааавыстың байырында Сарыг шайны

аартап алыыл. Саң салган соон дарый Чаглыг эътти дайнап

алыыл. Кырганнарны хүндүлөп, Күдүк базып мөгөйээл. Частып үнген чечек

ышкаш, Чаштарымыс чөмгөзүл. Буска бышкан манчы-хуужуур

Бүгүдөгө кайгамчык-ла. Сүтке бышкан кадык Бүгүдөгө амданныг-ла. Чочактап каан чинге-тар Саржаглап каан далганы Аныякка, кырганга-даа Амданныг-ла чөмнөриви Далган үскен быдаавыст Тавак долдур ижи алгаш Дагга барып, чуңгулаашт Таваар чанып келгей-ле Саар-оол МОНГО Чадаана хоорай.

ШЫНАП ЧАРАШ УТКУУЛУҢА

Шагаа хүнүн таварыштыр Шайым өргүп, саңым салып, Шагның чаагай байырлалын Шынап чараш уткуулуңар. Мечи чылы моорлап келди, Мерген угаан сайзыразын. Мендилешкен, хүндүлөшкен Мээң чонум чоргаар чорзун. Ажил-ишчи чонувуска Аарыг-аржык халдавазын. Каң дег быжыг камгаланып, Кадык-шыырак чурттаар болзун. Тыва чуртун алдаржыдар

Тажылары көвей болзун. Тыва чонун өөртүп чоруу Тывынгырлар арбын болз Самнаар, ырлаар салгалда Сагыш ышкаш, көвүдөзин Хүрештерге мөгелери Хүннүң чыгыы шүглүп турзу Каш чүзүн малын малдаа Кадыннары шевер чорзун Тыва хеви сынын каастаа Даңгыналар көвей болзун Адефтина АПЫШ

ШАГАА БУДУУЗУНУҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Интервью

ТР-нің Национал школаны өткүдөр институттун методист башкысы, РФ-тиң ниини өөредилгезиниң хүндүлүгү жылдакчысы, ТР-нің Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Лидия Ооржак Шагаа бүдүүзүндө Шагааның Улустун чогаалчысы А. Даржай-биле ужурашкан, интервьюну алган.

ЛО: — Тыва чоннун улуг байырлалы — Шагаа бүдүүзүндө илерге ужуражып, сүттүг айынар аартап, аяңар эрининимге үстүрер аас-кежиктиг ки болуп тур мен, Александр Александрович. Эрги чылды деп тура, кижиге сагыжынга кире-схир-чам адырлып чыдып каган, чаагай үлө, кежик бажывыс эзүп келир болзун деп йөрээл алып, чалбарып, мындыг-ла улгай бис. Чиик, чаагай-ла олур илер бе?

АД: — Мен база силерниң илениңерге өөрүп ор мен, бо а чылда чылым кирер кижиге улгай мен, Мечи чылдыг мен. Чангааш бо Шагаа байырлалы эңээ онзагай.

ЛО: — Эрткен чыл бүгү Россияга Чогаал чылы кылдыр рлаттынып эрткен болгай, ол алда кандыг үүжө-дүжүттүг илдуңар, тыва чогаалдың ийзыралының дугайында далайнар кандыгыл, Александр Александрович?

АД: — Ийе, Россия Федерациясының Президентизи В.В. Путинниң чарлыы-биле 2015 ил Чогаал чылы бооп чар-ттынып эрткен чүве болгай. Кы-биле чугаалаарга, Тыва-чогаал чылының түңнелин бан-езузу-биле түңнээнин иңнавадым. Чогаалчылар илелиниң шугуму-биле-даа, гаалга хамаарышкан кижилер-а түңнел үндүрбеди. Азы мен у дыңнавааным ол бе?

Чогаалчы кижиге, тудугжу жиге тууйбу-биле бажың ту-п үндүрери ышкаш, бир ду-арында сөс чугула. Бодал сче хуулар, сөс поэктиг ур-хевирже шилчиир, окур-вирлиг шимчээшкинден чо-ал үнер болганда, чогаал лгаш оң үнениң, ниитилел гжүлдезинге салдарының гайында арга-дуржулгазын, мезин аразында сүмележи-рууру чугула. Бисте, ажы-би-чугаалаарга, сайгарылгалыг гаалажышкындар-даа чок иңдыг улус-тур бис. Музей-даа, дезин культура төвү-даа бар ус-тур бис, аңаа чыгып ал-ш, ажык чугаа кылып, төгерик олдар чүге эрттирип болбас ис. Мария Күжүгет бодунуң ре шаа-биле ажилдап турар жи-дир. Ажылында, литера-рлуг музейде, чоруп турар деп даар мен. Тыва чогаалдың рыг шайы ында хайнып турар п билип орам мен.

Тыва чогаалдың деңнелин, ва дылдың сайзыралын сал-дарга арттырар ажилга гаалчыларның үнү улуг бол-да, бодувустун үлүүвүстү ириштирип турар ышкажыл ис. Ооң төңчү утка-хөөнү, бо-лы номчукчуга чедип турар ? Сорулгавыс чедип ап турар ис бе? Улуг төлөвилелдер

бар, түңнелдер үнүп турар, а сагыш-сеткил талазы-биле че-дир ажилдаар ужурулг улус-тур бис ийин. Бистер, чогаалчылар, бодувус үнүвүс-биле, уран-чечен сөзүвүс-биле, сөстүң, дылдың уран күжүн киришти-рип тургаш, чечен чогаалдың шын деңнелинге чедир ажил-даар ужурулг бис.

Амгы шагның болбаазын сайзыраңгай үезинде, компью-терлер, интернет, электрон-нуг номнар тарап, ажыглатты-нып турар үеде, номнарның, чогаалдарның шынарын бедидип, аныяк чогаалчылар канчаар ажилдаар ужурулг дээрзинче кичээңгейни улгаттырып.

ЛО: — Тыва дыл хүнү байырлал бадылаттынган, ол биске дыка өөрүнчүг...

АД: — Эрткен чылдың төңчүзүндө төрзэн дыл хүнүнү дугайында санал киригин турган чүве. 2011 чылдың июнь 6-да Д.Медведев орус дылды хөй национал чоннуг Россияның хамаатыларының хумагалаар, деткиир, сайзырадыр куль-турлуг болгаш сагыш-сеткил өңчүзү кылдыр чарлааш, улуг орус чогаалчы А.Пушкинниң төрүттүнген хүнү — июнь 6-ның хүнүн Орус дыл хүнү кылдыр чарлаан болгай, октябрь 20 — алтай дылдың хүнү кылдыр бадылаттынган болгай.

Тыва дыл байырлалы чүге туруп болбазыл? Бистиң Тывавыс девискээри эрте-бурун-гу көжээ бижикир-биле бай-лак. Улуг-Хем ыйгылаажыңга турган төөгүлүг тураскаалдар суг адаанче кире берген болгай, мээң төрзэн черимниң девискээриниң байлаа хөөлбек далай адаанче кире бергени сагыш өйүп чоруур аарышкым-дыр. Тыва дыл эрте-бурунгу дыл болганда, ооң байлаан кадагалаар, салгалга арттырар айтырыг хүннүң чугула айтырыгы болур ужурулг. Чазак Даргазы база оралакчы даргалар-биле ужуражылга үезинде тыва дыл хүнүн байырлап эрттирерин хоойлужударының дугайында айтырыгны көдүрүп, ажыктыг чугаа кылганывыс түңнелинде, бо чылдың бир айның 20-ниң хүнүндө үндүрген чарлыы-биле ноябрь 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү деп бадыткап кагды. Ол кончуг өөрүнчүг медээ болду. Ук байырлалды чаңгыс хүн эрттирип, байырлап каар дивзэн, байырлалдың ужу-утказын, уг-шиин канчаар-даа кылып ап болур. Башкылардан, тыва дылга хамаарышкан улустан кончуг хамааржыр чүве-дир. Чылдырып-даа ап болур, ында кем-буруу чок.

ЛО: — Силер ук хүннү октябрь 7 кылдыр сүмелзэн турган болгай силер, а ноябрь 1-ниң хүнүн "Тыва дыл хүнү" кылдыр бадылаан чарлык үнген болгай. Аңаа хамаарыштыр Силерниң бодалыңар кандыгыл?

АД: — Кижиниң эң-не чугула байырлалы — ооң төрүттүнген хүнү болур болгай. Хүн ка-раан көрүп, чырык өртемчейге чурттаары дег өөрүшкү кайда боор. Кижиниң авазына буяны төттүнмес: өөрзэнде, "авай"

дээр бис, коротканывыста, хому-даанда, "авай" дээр бис. Тыва дылдың төрзэн хүнүн бадылап кааны, кижиниң төрүттүнген хүнү-биле демей — өөрүшкү-дүр. Ийе, октябрь 7-ниң хүнүн саналдап кириген кижиге мен, сургуулдар, студентилер шупту өөренип турар, сизген-ширбиш кестинген, тараа-быдаа ажаат-тынган үе-дир. Улуг шүлүкчүвүс С.Б. Пюрбюнуң төрүттүнген хүнү сентябрь 7-ни база саналдаан турдум. А ноябрь 1-ниң хүнүн даргалар боттары шийтирлеп алганы ол ыйнаан, ону черле билбес мен.

Чазак-чагырганың даргала-ры саналды эз көргөннер-дир, дыңнааннар-дыр, эр хейлер, бүгү тыва чоннун мурнундан "Четтирдим" деп сөглээр-дир мен.

ЛО: — Силерниң бодалыңар-биле классик чогаалчылар деп кымнарны ыңча дээр ужурулг бис?

АД: — Кандыг-даа үеде үне-зин чидирбейн, ылгалып шы-гараан чогаалдарны классиктиг деп санаар апаар. С.К. Тока дугайында чөрүлдээлиг айты-рыглар үнүп кээр боор, ол тыва чогаалдың классиги бооп артар. С.К.Токаның политиктиг ажил-чорудулгазының дугайында аңгы үнелел турар. Делегейге тыва чогаалды алдаржыткан чогаалы бар-дыр, үениң не-гелдези-биле бижиттинген. К.-Э.Кудажының "Уйгу чок Улуг-Хем" деп 4 томнуг чогаалын М.А.Шолоховтун "Тихий Дон" деп чогаалын ол-ла хевээр үлегерлеп бижзэн кижиге-дир дивес болгай бис, амыдыралдың, үениң хөгжүлдезиниң эртер оруу ол турган. Ындыг хевирлиг чо-гаалдар орус болгаш национал литературада бар.

Чогаалчы кижиге чон аразынче кирер, хөй кижилер-биле харыл-заалыг ажилдап чоруур бол-ганда, ооң ажил-чорудулгазы чоннуу-биле сырый холбаалыг. Чоокта чаа «адының бажы хоя берген» шыырак шүлүкчү Алексей Бегзин-оол-дур. Ооң чогаалдарына чон ынак, со-нуургаар, чүге дээрже бижит-тинген дылы чоннуу, бөдүүн. Кончуг билдингири-биле бөдүүн

дылда бижиттинген бол, ооң чогаалының артында кончуг ханы, философчу утка-шы-нар кирип чыдар. Алексей Бегзин-оол ТР-нің Чогаалчылар эвилелиниң-даа, РФ-тиң ЧЭ-ниң-даа кежигүнү звес бол-ган. Ол чүл ол? Каш-каш даргалар солчуп каапкан Чогаалчылар эвилелиниң эки ажы-лы бе?

Ынчангаш үне-лежи, сайгаржып чорааны дээр. Ол чогаал бижириңге мергежириңиң, бот-боттарыңдан өөре-нириңиң бир хевир-дир.

ЛО: — Александр Александрович, ча-ныңарда Мария Дон-гаковнаның сагыш-човаашкынын бо кижиге кыдын-дан көрүп, эскерип ора, шыда-мын, топтуун магадап ханмас...

АД: — Мен бодум безин ону кайгап орам мен. Дүн-хүн чок мээң чанымда-ла, дыштанып турары та кажан кижиге бо, дыш-танып турар үези-даа чок кижиге боор ийин бо. Өске кижиниң уруу-дур бо. Чүү деп салым-чолда, үүлде ону кызгадап алган чоруур кижиге ийик мен. Ол дугайында шүлүүм-даа бар. Аныяндан бээр бодунуң мага-бодуну, сагыш-сеткилиңи меңээ өргүпкеш, хараадап чор сен бе? Сеңээ дужа бээр, сени мынчаар хилинчектээр бол-ганымы билген турган болзумза, душчу бээр салым-чолувус оруун боогдап, өске орукту тып аар ийик мен деп.

ЛО: — Өске кижиниң уруун демей-ле чогаалчы кижиниң аалының ишти болур чолга кы-заар турган болгай Силер...

АД: — (Каттыргаш) Мен Ма-рия Донгаковнаның хамааты акт езугаар өөнүң ээзи болур эргеден уштунгаш, шагда-ла ооң улуг «оглу» апарган кижиге мен ийин. Аарый бээрже, азыраар, гриптей бээрже, сагыш човаар, аажын-чегин мурнун-га каап бээр, хирлени берген идик-хевин чүп бээр, шынап-ла, дүне-хүндүс-даа дивес кижиге дээш сагыш-човаан орам эриг баарлыг. Өрөм улуг. Ындыг эриг баарлыг кижилер эңдере чүве-дир ийин, ам безин бо орус дыл кырында чырык көрүп үнүп чыдар, шүлүктөр болгаш кал-бак чогаал чыындызын Урана Делгер-ооловна, Уран Алдын-ооловна думаларым эмигле-жип кылып үндүрдүлөр, оларга канчап мөгөйбелдир?! Ындыг эриг баарлыг, энерел сеткилдиг кижилер хөй, оларның ол буянын аажы-чаңын соксадып шыда-вас бис, оларның мөзүзү ол. Мария Донгаковнаны соксадып-даа шыда-вас бис. Ол аныяндан-на мөзү-бүдүжүн салбаан.

Кыраан тудум, бо кижиге өг-бүлө аразында харылзаа улам чоок апарып, херзэжен кижиниң өөнүң ээзинге хамаарылгазы ава сеткилче хуулуп, кижиге хумагалы ажы-төлдөн артык

апаар-дыр дээрзин эскерип орам апаар-дыр мен. Ону улуг буян дивейн, чүнү улуг буян дээр бис.

Адар-Төште үнген улуг ой аксында хем бар. Ол хемде соолбас суг бар, аржаан. Ак-Хем деп хемниң адын ада-вас, Чайыннааш-Хем, Чайыннааш-Даг деп ойзу аарак чүдүп, ак сүдүм, ак шайым чажып йөрээп чоруур чүвем ол. Оран-таңдыга чүдүп төйлөвейн канчаар, оран-делегей-даа, шажын-даа демей. Угумда 60 маадыр уктуг кырган-авам талазындан Монгуш Оттук деп өгбөм бар, ол өгбөмниң кады төрзэн хеймер думазы Шейер Хелиң деп кижиге 104 харлыыңга чедир чурттаан. Ооң дугайында кыскажак тоожуну чогаалчы А.Тамба-Сүрүн "Монгуш Оттук" деп тоожуунда бижзэн кижиге. Шеми-Аксы, Сүт-Хөл, Бора-Тай-га, Ак-Дащ, Хорум-Даг ол ыңчаар чурттап чораан улус ол, кырган-авам талазындан төрөл-бөлүк. Ындыг улуг назылыг улустар бар, ыңчаар, узун назылыг чурт-тап боор чүве-дир, чонум. Кара бодал-биле бажывыс иштейн, оран-таңдывыска чалбарып, энерел сеткил-биле хөңнүвүс иштеп чоруулу деп аныяктарга чагыым бо.

Чогаалга хамаарыштыр чугаалаар чүве болза, анаа аянап каан одуруглар бижири, ону номчукчуга чедириксээри звес, одуруг артында кандыг бодал, чүү турарыл, бо хана (ханаже айткаш) артында кан-дыг амыдырал хайнып турарын, номчукчу билиптер болза, ол чогаал-дыр деп билер мен.

Сеткилимге таарышпас чүве. Чогаал, уран чүүл ажил-дакчыларының аразында мын-дыг кижилер тыптып келген. Дириг оргаш, эрте мөңгөжириң бодай бергеш, боттарының адын бир-ле чүвеге адаттырып аар. Диригге мөңгөжирзэн херзэ чүл? Ийи-даа катап ыңдыг чүвеге мени чыгап кээрже, бодалдарым илереттим: "Өршээп көрүңер, дириг кижиге-дир мен. Чүнү-даа үүлгедип болур мен. Ам-даа чурттакалчор мен". Дириг адын мөңгөжидери мээң сеткилимге кирбес чүве-дир ол. Мөңгө амы-дырал боду чайгаар туруп кээр ышкажыл, ону тайылбырлап канчаар мен.

ЛО: — Александр Александрович тыва чонга Силерниң мурнуңардан Шагаа бүдүүзүнүң йөрээли кандыг боор ирги?

АД: — Чаңгыс-ла күзелдиг кижиге мен. Арат-чонум, улуг-бичии ха-дунмам, ажы-төлүм, өөм ишти, эш-өөрүм — бүгү-ле чонумнуң олча-омаа элбек-ле, аас-кежии арбын, үнүп орам Мечи чылы Хой чылындан көвей байлакшыл, элбекшил-сегерим-ни чонумга хайырлаар болзунам деп йөрээвишаан, кадык-ла бооп көрүңер деп катап-катап күзээр кижиге-дир мен. Кижиге амытанның угаанны-даа, мелегейи-даа кончуг боор чүве-дир ийин, кол-ла чүве аразында деткижил, кижиниң чүгле багын сурап звес, ооң экизин эскерип, энерел сеткил хөлбөңейин-ле чоруур болзун.

Лидия ООРЖАК
чугаалашкан.

ЧАРАШ ХҮЛҮМЗҮРҮГ — ӨӨРҮШКҮ

Аныяк диш эмчизи Ким Сотпа.

Республиканың диш эмнелгезинин бичии уруглар салбыры 2010 чылдың октябрь 14-те найысылалдың чөөн чүгүнде Кызылдың хоорай поликлиниказының дужунда чаа оран-саваже көшкен. Салбырның эргелекчизи — Людмила Николаевна Хаажык. Ол бедик арга-дуржулгазы диш эмчилеринин бирээзи, бо адырда ооң ниити ажил стажы 32 чыл ашкан.

Уруглар салбырында элээдилериниң диштерин эмнээр, аарыг уругнуң баштайгы байдалын шинчилээр, диштериниң бүүлөзи ыжа бээр, шазын чиңгээр, дескилээр, диш тырттырар ортопантомограф кабинеттерде эмчилер республиканың уругларын хүлээп ап турар. Эмнелгеде 17 уруглар эмчизи бар, оларның үжү ортумак эртемниг. Кабинет бүрүзү дериг-херексел болгаш эм-таң-биле четчелеттинген. Чаа дүрүмнөр езугаар эмчилер шупту уруглар эмнээр сертификаттарлыг. Олар уругларның төрүттүнгенинден эгелээш, 18 харга чедир эмнеп турар.

Людмила Хаажык:

— Бичии чаштарның диштериниң кадыкшылы авазындан дорт хамаарылгалыг. Чаштар уруг савазынга турда, удургу диштери 7-13 дугаар неделясында хевирлеттинип эгелээр. Ынчангаш иштели берген иелер баштайгы айларында диштерин шуптузун эмнедери күзенчиг. Диш кариесин тывылдырар кол чылдагааннарның бирээзи — суувустун тургузуунда фтор чогууда. Ону болдурбазы-биле фтор холумактыг диш чуур пасталарны аягылаары чугула. Оон аңгыда шын чөмненилге база кол рольду ойнап турар. Ынчангаш кальций-биле байлак сүт болгаш ооң-биле кылган аыш-чөмни уруглар хүннүң-не чөмге аягылаар болза эки.

Бичии чаштар чөмненип эгелээр-ле, кариес тыптып эгелээр. Ынчангаш садыг, аптекалардан назы-хар аайы-биле диш чуур пасталар болгаш чымчак щеткаларны садып ап, уругларыңарны хүннүң-не эртен, кечээ диштерин чуп турар кылдыр чаңчыктырар. Үш хардан өрү уругларның дишиниң кариесин эмнедери чугула. Чамдык ада-иелер, удургу диштер дүжүп каар дээш, херекке албас болур. Ол шын эвес. Удургу диштериниң кариесин ханылатпайн, эмнедип кааптар болза, олар дүшкен соонда, ооң орнунга кадык диштер өзүп кээр. Ынчангаш 1 харлыындан эгелээш, уругларыңарның диштерин хынадыры-биле чылда ийи катап

диш эмчилеринге кээрин утпаңар — деп, ол чугаалады.

Алды, чеди харга чедир уругларның удургу диштери кариестей бээр болза, мөңгүнээр (тускай холуксаа-биле чаар). Ооң соонда диштер кара өңнүг апарза-даа, кариес улгатпас болгаш чайыры быжыг болур.

Уругларның дижин турар апарза, сыкыртпайн, диштиң бүүлөзин билиместедир-биле суук эмни чаштырып алыр. Бичии уругларның дижин, ада-иеси чанынга кады турда, эмнээр.

Эмнелгеже кээп шыдапас, харык-шинээ кызыгаарлаттыңан уругларның

шын чуп турарын хынаары-биле Юнона тускай эзилдирини чагаш, оларны көрүнчүккө көргүзөр. Чедир чугбаан диштер көк өңнүг кылдыр көстүр. Ооң дузазы-биле уруглар кайы диштерин чедир чугбайн турарын биллип алырлар. Өрээлде чымчак сандайлар, телевизор, уругларның чуруттунар столу бар. Хөй ажы-төлдүг ада-иелер маңаа келгеш, шупту уругларының диштерин хынадып алыр. Бирээзин шинчип турда, өскелери дыштанып, өөредиглиг мультфильмнер көрүп, манап орат.

Уруглар поликлиникасында ортодонт эмчи Данай Аймаа пластмасс кылымал диштер (пластинка) азы брекеттерниң дузазы-биле уругларның диштерин дескилеп турар. Бо чылдан эгелеп пластмасс кылымал диштерниң дузазы-биле уругларның диштерин халас дескилээрин республиканың диш эмнелгезинин улуг эмчизи Бежен-оол Кууларович Торуш чедип алган. А брекеттерни Тывадан дашкаар чагыдып ап турар болгаш, ону салдыртып, ооң соонда өйлеп, быжыглаары төлевирлиг. Диш дорттадырының эң таарымчалыг үези 13-14 хар. Амгы үеде янзы-бүрү өңнерлиг брекеттерни бүдүрүп турар.

“Шаандакы үелерде школа бүрүзүнге диш эмчизиниң өрээлдери турган. Амгы үеде найысылалдың 3, 8, 15 дугаарлыг школаларында бар. Өске школаларның үндүрүп турганы кабинеттерниң хемчээли санитар дүрүмүңгө дүүшпес болганы-биле оларда диш эмчилериниң чогу хомуданчыг” — деп, Людмила Хаажык чугаалады.

Чаш уругларның диштерин эмнээр улуг кижилерниң диштерин эмнээрден улуг ылгалдыг дээрзин эмчилер чугаалап турар. Олар чүгле диш эмчизи эвес, а психологтар база болур. Бичии чаш өрээлче кирип келирге-ле, ооң-биле канчаар чугаалажырын эмчилер эки билер.

Кемеровонун күрүнениң медицина академиязының доозукчузу Ким Сотпа 2015 чылда интернатура дооскан, республиканың диш эмнелгезинин уруглар салбырының аныяк диш эмчизи:

— Бир чыл ажыг үе дургузунда хүлээп алышкынымга аңгы-аңгы аажы-чаңныг (ыглаар, аксын ажитпас, коргар) кандыг уругларны көрбээдим дээр. Эрткен чылын 3 харлыг орус уруг келген. Ол өрээлче хүлүмзүрүп кирип келгеш, ойнаарактарының диштерин эмнеп турганын чугаалаан. Ооң дижи нарын кариестиг болган. Үш хонук дургузунда бичии уруг-биле кады хөглүг чугаалажып, чардыктырып турумда, ол дижин эмнеп каапканын безин эскербейн барганы уттундурбас. Диш эмчизинче бир дугаар келген уруг-биле чылыг, чымчак чугаалажып, ооң бүзүрелин чаалап алыр болза, эмнелгеже ийи дугаарында ол коргуушкун чок келир — деп, эмчи чугаалады.

Уруглар поликлиниказының аныяк коллективи ажилдаарындан аңгыда, республиканың спортчу, культурулуг хемчеглеринге удаа-дараа кирип, тирилгелиг черлерни чаалап ап турар.

Уругларыңыстың кадык диштери, чараш хүлүмзүрүү бистиң холувуста. Арын-шырайыңыстан хүлүмзүрүг ыравайн, аяңныг, чараш диштеривис чайынналып чоруур болзун дээш, эмнеп чоруур эмчилеривиске профессионал байырлалын уткуштур байыр чедирип, бүгү-ле эки чүүлдерни күзеп каалыңар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ЭМНЕЛГЕВИС — ЧОРГААРАЛЫВ

Кожуунувустун база бир гааралы — төп эмнелгевис эрткен чылын мугур байылың демдеглээн, аныяк-даа чун-даа ажилдакчылары ко болгаш республика черг спортчу оюн-тоглааларның лекчилери болгаш фестивалдарга конкурстарга идепке киржип чоруур хөй-ниитичи.

Эмнелгеде аңгы-аңгы саллар бар, оларның бирээзи эмнээр салбырның ажилы мыштыг болгаш берге. Чо чылдарда дыка хөй аныяк эмчидээди эртемни чедип алгаш, өтөтөзөн кожуунунун эмнелгез ажилдап эгелээн, ыңдыглап бирээзи аныяк кезер эмчи — Александровна Кара-оол. Ол чылда Тээлиниң В.Б.Кара-Сатыг ниити билиг ортумак школдооскаш, Иркутскиниң Күрүн эмчи университетинге хирург салбырынче чедиишкенин дукирип алган. Сургуул чылдары ла башкыларының, эш-өөр хүндүткелин чаалап алган, танчыг аажы-чаңныг кыс. Спор маргылдааларга кирип, та тызы-биле хамыкты магадат Өөредилгезин доозуп, диплом чанып келгеш, Тээлиниң төп нелгезинге баштайгы ажил-базымын эгелээн.

Эмчи кижиниң ажилы эң ырысалгалыг. Ук салбырда э сестралары база санитаркал чонга хүндүткелдиг. Шупту категорияның эмчи сестрал Рада Кочаа, Херелмаа Хер Светлана Байдос, Аида Ко Айлаңмаа Семис-оолду, анезиолог Анай-Хаак Хертек, А Хаак Ооржак, эр эмчилер Ады Хертек, Антон Чошкак оларны эки билер. Салбырны кезээр арыг-силиг тудуп, аарыг-ар кижилерни чөмгөрип, сегири дузалап чоруур санитарка тар Ася Иргит, Зинаида Улаач Көшкендей Ооржак, Бэллазырыкпай ак сеткилдиг шуду ажилдап турарлар. Оон аңгы Руслана Донгак, Айдысмаа Сал ажилыңга ээ-харысалгалыг, мталдыг. Кезип эмнээр салбыр ажилдакчыларының чугаа-доо аарыг кижилерге ээлдек, чымч Сагыш човангыр эмчилерге келгеш, аарыг кижилер ала-чайга сегий бээр. Олар ажилдап-дыштанып-даа билер: спорт маргылдааларның тергини ойны чылары, фестивальдарның кижикчилери.

Аита Кара-оол — бай-тажыларның хүндүткелин чаалап алган аныяк, шудургу, кезер эмч Хостуг үелеринде эмчилери бүлелери-биле дыштанырынынак. «Шын» солунну четтикпеманап, номчуур, доктаамал чадыкчылары. Алдын үелерин ш аягылап, шупту чүүлдерге четтгип, амыдырап чоруур кезер эм салбырының ажилдакчылары өөрүшкү үзүлбезин деп йөрээди.

Шөңгө ДАРЖА

Тээли суур.

КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг ажил берикчилери!

Социалпартнержучоруктуң талалары Тыва Республиканың Чазаның девискээр каттыжышкынындан болгаш Тыва Республикада ажил берикчилеринин каттыжышкынындан болгаш Тыва Республикага 2016 чылдың январь 27-де Тыва Республикага ажил төлөвиринин эң биче хемчээлинин дугайында регион дугуржулгазын (моон ыңай—Дугуржулга) аты салган.

2016 чылдың январь 1-деги дугуржулга езугаар бюджет организацияларының ажилдакчыларының эң биче ажил төлөвирин бир айда 6204 рубль, бюджеттен дашкаар адырның ажилдакчыларының—бир айда 6300 рубль кылдыр доктааткан. Ол дээрже ажил шагының долу нормазын ажилдаан (күш-ажыл хүлээлгелерин күүсеткен) ажилдакчыларның ажил төлөвирин ажил төлөвиринин айыттыгын эң биче хемчээлинден дүзүс болуру-дур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА АЖЫЛ ТӨЛӨВИРИНИН ЭН БИЧЕ ХЕМЧЭЭЛИНИН ДУГАЙЫНДА РЕГИОН ДУГУРЖУЛГАЗЫ

2016 чылдың январь 27 Кызыл хоорай

Тыва Республикага социал-күш-ажыл харылзааларын башкаарының талалары биле республиканың үш талалыг миссиязының — «Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынының, Тыва Республикада ажил берикчилеринин каттыжышкынының, Тыва Республикада Чазаның моон улаштыр палар деп адаар төлөөлери Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 3.1 чүүлүгү, 2005 чылдың ноябрь 20-де Тыва Республиканың «Тыва Республикага социал партнерство дугайында» №1419-1 Хоойлузунга үндэзилээш, социал-экономика байддалдарны барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың чурттакчонунун амыдыралының деңгелин дидер сорулга-биле дараазында илдерин дугайында бо регион дугуржулгазын (моон ыңай—Дугуржулга дээр) аты салган.

1. Бо Дугуржулгада кирген чүүлдер 1.1 Ажил шагының нормазын долузу-биле ажилдаан болгаш күш-ажыл нормазын ш-ажылчы хүлээлгелерин) күүсеткен ажилдакчыларга ажил төлөвиринин эң биче хемчээлин 2016 чылдың январь 27-де эгелеп Тыва Республиканың девискеринге тургузары:

1.1.1 Бюджет адырының албан черлеринге бир айда 6204 рубльге;

1.1.2 Экономиканың бюджеттен дашкаар секторунун организацияларында 6300 рубльден эвээш звес.

1.2 Бо Дугуржулганың 1.1.1 болгаш 1.2 иштиги пунктуларында доктаадып тургускан ажил төлөвиринин эң биче хемчээлинче шалыңның (албан-жал шалыңының), деткимче болур төлөвирлеринин ажил төлөвиринин ставканы болгаш компенсация төлөвирлер, иштинде агаар-бойдузу онзагай черге ажил дээр төлөвирлеринин хемчээли кирер дээрзин Талалар дугуржушкан.

1.3. Бо Дугуржулганың 1.1.1 болгаш 1.2 иштиги пунктуларында доктаадып тургускан ажил төлөвиринин эң биче хемчээли күш-ажыл төлөвиринин оон дик магадылалдарын күүседиринге азыгарлаашкын тургуспас.

2. Тыва Республикага ажил төлөвиринин эң биче хемчээлин хандыраар дөстөр

2.1 Тыва Республикага ажил төлөвиринин бо Дугуржулганың 1.1.1 болгаш 1.2 пунктуларында доктаадып тургускан биче хемчээлин хандыраар болза:

2.2 Тыва Республиканың бюджеттен акшаландыраар организациялар Тыва Республиканың бюджетинин, бюджеттен дашкаар акша-хөреңгинин, а ышкаш орулга кириер өске-даа ажил-рудулгадан алдыгын акша-хөреңгинин сели-биле;

2.3 Муниципалдыг тургузулганың бюджетинден акшаландыраар организациялар — тус чер бюджетинин, бюджеттен дашкаар акша-хөреңгинин, а ышкаш орулга кириер өске-даа ажил-рудулгадан алдыгын акша-хөреңгинин сели-биле;

2.4. Өске ажил берикчилери — боттарының акша-хөреңгинин күсели-биле.

3. Талаларның хүлээлгелери

3.1. Талаларның хүлээнип турары:

3.1.1 2016 чылдың ийиги чартында эң биче ажил төлөвиринин дугайында регионун ээлчеглиг дугуржулгазын чарарының талалары биле чугаалажышкыннарны эгелээр.

3.1.2 Бо Дугуржулганың күүселдезинин мониторингинге контролду боттандыраар.

3.1.3 Бо Дугуржулганың күүселдезинин мониторингинин түңгелдерин социал-күш-ажыл керээлерин башкаарының талалары биле республиканың үш талалыг комиссиязынга сайгарып чугаалажыр.

3.2 Тыва Республиканың Чазаның хүлээнип турары:

3.2.1 Бо Дугуржулганың сөзүглелин болгаш Тыва Республиканың девискеринде ажил-чорудулгазын боттандырып турар болгаш ону чарарынга киришпээн ажил берикчилерин олче хаара тударының дугайында саналдарны массалыг информация чепсектеринге, бо Дугуржулгага ат салган хүнден он хонук хуусаа дургузунда, парладыр.

3.2.2 Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар организацияларны бо Дугуржулгага дүүштүр долу хемчээлге акшаландыраар хандыраар.

3.3 Ажил берикчилеринин хүлээнип турары:

Эң биче ажил төлөвирин бо Дугуржулганың 1.1.1 болгаш 1.1.2 иштиги пунктуларында доктаадып тургускан хемчээлинден куду звес хемчээлдиг кылдыр коллективтер керээлерге, дугуржулгаларга, тускай нормативтер актыларга доктаадып тургузар.

3.4 Профэвилелдеринин хүлээнип турары:

3.4.1 Коллективтер керээлерге болгаш дугуржулгаларга ажил төлөвиринин эң биче хемчээлин бо Дугуржулганың 1.1.1 болгаш 1.1.2 иштиги пунктуларында дүүштүр доктаадып тургузарының дугайында дүрүмнерге кириерин чедип алыр;

3.4.2 Бо Дугуржулганың күүселдезинге контролду федералдыг хоойлужулгада болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгазында көрдүнгөн чурум езугаар боттандыраар.

4. Талаларның харысалгазы

Бо Дугуржулгада айыттыгын хүлээлгелерни күүсетпээн азы багай күүсеткен таварылгада Талаларга харысалганы федералдыг хоойлужулгада болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгазында көрдүнгөн езугаар онаар.

5. Бо Дугуржулганың күжү

5.1 Бо Дугуржулга организацияларга — бодунуң ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың девискеринде боттандырып турар, федералдыг бюджеттен акшаландырып турар организациялардан аңгыда, бо Дугуржулганы чарган азы бо Дугуржулгага каттышкан юридиктиг кижилерге, юридиктиг кижилер болбайн турар хуу сайгарлыкчыларга, Россия

Күш-ажыл төлөвиринин эң биче хемчээлин күш-ажыл төлөвирин башкаарынга база ажилдаар аргазын түр оскунганы, саатталганы болгаш божааны дээр төлээр пособиелерни тодарадырынга, а ол ышкаш Ыяап-ла медицина камгаладылганын өске-даа сорулгаларынга ажылгаар. Өске сорулгаларга күш-ажыл төлөвиринин эң биче хемчээлин ажыл-лаарын болдурбас.

Тыва Республиканың девискеринде ажил-чорудулгазын боттандырып турар, бо Дугуржулганы чарарынга киришпээн бүгү ажил берикчилерин маңаа каттыжарын дилеп тур мен.

Саналдарны Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының адресинче чорудар. Бир звес Дугуржулганы парлаан хүнден 30 хонуктуң дургузунда ындыг саналдар кирбес болза, оон негелдези ол ажил берикчилеринге хамааржыр деп санаар болгаш ону чайгылыш чок күүседир апаар.

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы Э.В. ДОРЖУ.

ШАГААГА
ТУРАСКААТКАН
ЧАА НОМ

Тываның аалчыларынга хүндүткел-дин чылында республиканың этнограф эртемденнеринин «Шагаа: үндезини болгаш чаңчылдары» деп аттыг ному үнгөн.

Тываларның эң ынак болгаш кайгамчык ол байырлалының тыптып келген төөгүзүнүн, байырлал үезинде эрттирер езулалдарның, Шагаага уткуштур аш-чемни билеткээринин, а ол ышкаш ол хүннерде аалдарга ойнаар оюннарның дугайында тода болгаш сонугуранчыг кылдыр ол номда бижип көргүскөн.

Шагаа байырлалын эки эрттирер болза, кижинин оон соңгааргы амыдыралынга улуг салдарлыг болур дээрзинге тывалар бүзүрөп чорааннар. Үнгөн-кирген кижилерге элбек аш-чем салыр, бот-боттарынга белектер сунчур болза, мурнунда болгулаан аас-дыл уттундурар.

Бистиң корр.

БУЯННЫГ ЭМЧИ
ДААЙ-АВАВЫС

Авамның кады төрээр угбазы Оюу Байкараевна СЕРЕНГИ — бистиң даай-ававыс. Ол 1972 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, төрээр сууру Баян-Колга фельдшер-акушер болуп ажилдап эгелээн. Оон күш-ажыл дептеринде чаңгыс-ла бижилге бар. 1970 чылдарда божуур иелерни Баян-Колга участка эмнелгезинге акушер эмчи боду божудуп, Кызылче чорутпас турган. Даай-авам 1972 чылдан 1977 чылга чедир суурувустун төрүттүнген чаштарының хин-авазы. Оон божудуп, чиигеткен иелеринин аразында 6 ийистер база төрүттүнгенин чугаалаар кижиле.

Ол даанган ажилынга кедергей бердингенин оон хөй санныг шаңнал-макталдары херечилеп турар. Даай-авамны хөй-ниитини дээр Баян-Колга кездэ Совети суурун херээженнер чөвүлелин дараазынга соңуп алган. 19 чыл дургузунда суурун херээженнер аразында идепкейлиг, билдиг ажилы дээр Чазактан хүндүлел бижиктерин база алган. Баян-Колга суурга ол үелерде кездэ совет, херээжен чөвүлели, кездэ Культура бажыңы сырый холбаалыг, демниг ажилдап турган. Байырлалдарда, дыштаныр кежээлерде оюн-хөг үзүлбес, дыка-ла солун үлелер турган. Суурга чурум үрээр, арагалаар улус безин ховар.

Баян-Колга участка эмнелгези кожунун эки ажилдыг коллективтеринин бирээзи болуп, ажилдакчылары суурга эртип турган хемчеглерин идепкейлиг киржикчилери турган. Ол үеде даай-авам эмнелгениң эргелекчизинге томуйлаткан. 1988 чылда Оюу Байкараевнага «ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Бистиң суурувус улуг оруктан хоорук, Улуг-Хем ол чарында болгаш, Кызылче дүрген чедери берге суурларга хамааржыр. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээр ышкаш, суурга холу, буду уштунуп, кемдээн улус Оюу эмчиге келир. Дижиле аараан кижиниң дижин-даа тура соптар, чартыктаан улусту тургузуптарын аараан улус бо-ла чугаалажырын чоргаарланып, дыңнаар бис.

Даай-авам үш кыстыг, чаңгыс оолдуг. Оон үш кызы авазын дөзөп салгаан эмчилер. Улуг уруу — Долаана Дадар-ооловна херээженнер божудар акушер эмчи. Ортун кызы — Марина Дадар-ооловна Кызылдың эмчи колледжинде башкы. Хеймер кызы — Майя Дадар-ооловна хоорайның № 1 поликлиниказында невропатолог эмчи. Чаңгыс огу — Буян Дадар-оолович чылгылыг, мал-маганныг, картофельди амыдыралынга чедер кылдыр тарааш, артыкшылдын садып ораар эрес-кежээ сайгарлыкчы.

Даай-авам кадының байдалы-биле ажилдавайн, амгы үеде уругдарының аразында Кызыл хоорайда чурттап ораар. Ол удавас 70 харлаар юбилейин демдеглээр, ынчангаш даай-ававыска быжыг кадыкшылды, ам-даа бистиң аравыска үр-ле чурттап чорурун шагаада күзедивис.

Юлия КУУЛАР.

Баян-Кол ортумак школазының башкысы.

Тыва Республиканың Чазандан Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы О.Д. НАТСАК.

«Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынындан

Тыва Республикада профэвилелдер федерациязының девискээр каттыжышкынының даргазы Г.А. СЮРЮН.

Тыва Республиканың ажил берикчилеринин каттыжышкынындан «Кызылдың өөредилге-бүдүрүлгө» КХН-ниң директору Л.М. ДЖЕВАЛО.

Чинчи-шуру садып
алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

РЕШЕНИЕ

ХУРАЛА ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СУМОНА БУРЕН-ХЕМСКИЙ
КАА-ХЕМСКОГО КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
05.11.2014 года № 15/5 с. Бурен-Хем

Утверждение отчета об исполнении «Бюджета сумона
Бурен-Хемский Каа-Хемского кожууна Республики Тыва»
за 2014 год.

Статья 1.

1. Утвердить отчет об исполнении «Бюджета сумона Бурен-Хемский Каа-Хемского кожууна Республики Тыва» за 2014 год по доходам в сумме: 6623,0 тыс. рублей, по расходам 6556,3 тыс. рублей с превышением расходов над доходами (профицит) в сумме 66,7 тыс. рублей;

2. Утвердить исполнение Бюджета за 2014 год согласно приложениям к настоящему Решению.

Статья 2.

Настоящее Решение обнародовать на сайте администрации сумона.

Глава-председатель Хурала представителей сумона Бурен-Хемский Каа-Хемского кожууна Республики Тыва Т.С. Хигет.

Байыр чедиришкени

Бистин ававыс, кудавыс Мария Кыргысовна КОМ ООЛДУҢ бөгүн 60 харлаан юбилейи. Ол Чалааты су МУП-ка үр чылдарда бухгалтерлеп ажилдап чораан. үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Мария Кыргысовна — олут орбас, эрес-кежээ, дуза ак сеткилдиг киж. Ынчангаш эргим киживиске кан к шылды, узун назынны, өөрүшкү-маңнайны, буян-ке сеткиливис ханызындан күзедивис.

Ажы-төлү, күдээзи, Тес-Хем кожуунда кудалары

А.А.Ооржак база У.К.Оюн оларга тывыскан автома башкараының шынзылгазы болгаш ВА3-2112, «Хонда» автомашиналарның техниктиг камгаладылга документиле читкени-биле оларны күш чок деп санаар.

1994 чылда бүдүрген, илчирбелиг гуйлуг трактор ТТ-4 садып турар, өр дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефон: 8-923-452-00-0

ЛИКВИДАЦИЯ!!!
Распродажа!!!
КОВРЫ, ПАЛАСЫ
СКИДКИ до 50 %%%
Распродажа и скидки действительны до 17 февраля 2016 года
г. Кызыл, ул. Калинина, 25, склад 1-2.
Часы работы: 10 - 17 часов
Тел. 8-923-136-4444

Реклама

С КРЕДИТ ЕВРАЗИЯ
89233895555

МАТЕРИНСКИЙ КАПИТАЛ

Ипотека под материнский капитал — доступный способ приобрести жилье!

Вашей семье родился ребенок? Поздравляем! Вы имеете право получить сертификат на материнский капитал и улучшить жилищные условия, если ваша семья ютится в ветхом доме или платит деньги за съемную квартиру. Проблема в том, что средства материнского капитала вы можете использовать, когда малышу исполнится три года. К тому же ваша семья не подходит под условия банков о выдаче кредитов. Наша компания КПК «Кредит Евразия» поможет решить вашу жилищную проблему. С 2011 года на законодательном уровне разрешено использовать средства материнского капитала для покупки или благоустройства жилья, не дожидаясь достижения ребенком трех лет. Ипотека под МК является вполне законным способом приобрести недвижимость. В 2016 году сумма МК равняется почти 453 тысячи рублей, и этими деньгами можно погасить ипотечный кредит и выплатить по нему проценты. Наша организация зарегистрирована в реестре микрофинансовых организаций и имеет право выдавать гражданам займы. В настоящее время мы реализуем программу получения гражданами займов для улучшения жилищных условий в размере МК.

КПК «Кредит Евразия» разработал максимально простой удобный механизм приобретения жилья за МК. Обращайтесь в нашу компанию! Мы сотрудничаем с крупными агентствами недвижимости и можем предложить вам множество вариантов, предоставим всю необходимую информацию, поможем с оформлением документов и советом. Мы рассмотрим вашу заявку на выдачу займа бесплатно за один день. Официального подтверждения доходов не потребуется, поскольку точником погашения основного долга является материнский сертификат. Мы будем сопровождать вас от подачи документов на заявку до снятия обременения на недвижимость. Средства направляются на приобретение готовой квартиры или жилого дома — и пресловутый жилищный вопрос решен.

Выдача займа в течение 5-7 дней с момента подачи заявки, выдача займа на строительство жилья — в течение 3 дней.

Тел: 8-923-389-55-55
Адрес: РТ, г. Кызыл, ул. Московская, 24, 1 этаж, (между Налоговой и Страховым клубом желтого цвета здание).

Ипотека под МК для многих молодых семей — реальный шанс приобрести жилье! Мы поможем вам воплотить свой шанс в жизнь!

По всем интересующим вопросам вы можете получить бесплатную профессиональную консультацию удобным для вас способом. Телефон: 8-923-389-55-55.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Коп редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 5164. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияларын дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңадылары дээш авторлар боттары харылаар.